

Η προσφυγιά... με τα μάτια του εργάτη

Σταύρος Μανίκας

Βγήκε αυτές τις μέρες κάθε λογής φασιστικό και μισάνθρωπο κατακάθι ρίχνοντας την ρατσιστική του απάνθρωπη μπόχα κατά πάνω μας.

Μια ο Βελόπουλος μια ο Μπογδάνος κι από κοντά ένας συρφετός φασιστών που το παίζουν δήθεν πατριώτες, μαζί και κάτι καραβανάδες χουντικής κοπής που βρίσκουν βήμα στα κανάλια των εφοπλιστάδων και προσπαθούν να μας πουν πως τους έπιασε ο πόνος περί αλλοίωσης του πολιτισμού από τους πεινασμένους φτωχοδιάβολους που φτάνουν στον τόπο μας είτε πρόσφυγες είτε μετανάστες. Νομίζοντας δε ότι πρωτοτυπούν, **προτείνουν όλες αυτές οι ψυχές να στοιβαχτούν στα ξερονήσια, για να μην μολέψουν -λέει- το μεγαλείο της ράτσας μας.**

Ας τους πληροφορήσουμε πως **την ιδέα για τα ξερονήσια την είχαν άλλοι εξίσου σκατόψυχοι, απάνθρωποι και πρωτοφασίστες σαν κι αυτούς, πριν απ αυτούς και**

την πλήρωσαν με βάσανα, αίμα, ταλαιπωρίες αλλά και με την ίδια τους την ζωή χιλιάδες πρόσφυγες από τον Πόντο και την Μικρά Ασία, πριν καν γίνουν τα ξερονήσια κολαστήρια για εργάτες, ταξικούς συνδικαλιστές, απεργούς, κομμουνιστές.

Για να βάλουμε τα πράγματα σε μια μικρή σειρά θα κάνουμε μια διαδρομή στην Μακρόνησο πριν γίνει τόπος εξορίας βασανιστηρίων και θανάτου χιλιάδων αγωνιστών και κομμουνιστών.

Η άλλη Μακρόνησος

Σαν «λύση» για τη διαχείριση της προσφυγικής «απειλής», η κυβέρνηση Γούναρη θα μετατρέψει σε ειδικό «χώρο υποδοχής» τη Μακρόνησο. Το ξερονήσι, που είχε ήδη άσχημη προϋστορία γιατί στον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο του 1912-13 είχε χρησιμοποιηθεί σαν στρατόπεδο συγκέντρωσης Τούρκων αιχμαλώτων, πολλές εκατοντάδες από τους οποίους άφησαν τα κόκαλά τους εκεί, αποδεκατισμένοι από τον τύφο.

Λίγο αργότερα μετατράπηκε από τους Αγγλο-Γάλλους συμμάχους του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σε χώρο εκτόπισης Ρώσων φαντάρων που θεωρούνταν ύποπτοι για μπολσεβικισμό. Με ειδική απόφαση του υπουργικού συμβουλίου (9.6.1922) για «το ζήτημα της εγκαταστάσεως των προσφύγων, απεφασίσθη όπως εγκατασταθούν όλοι εις Μακρόνησον» και, «μετά την απολύμανσίν των και την εξυγίανσιν [να] τοποθετηθούν εις διάφορα μέρη» («Εμπρός», 10.6.1922).

Η επιλογή δεν ήταν καθόλου τυχαία. Όπως επισημαίνει στις αναμνήσεις της μια Αμερικανίδα γιατρός που εργάστηκε εκεί για την περίθαλψη των προσφύγων το 1923, το Μακρονήσι «είχε μόνο ένα σημείο υπέρ αυτού ως σταθμός καραντίνας: δίχως εξωτερική συνεργασία, ήταν αδύνατο να το σκάσει οποιοσδήποτε ήταν ανίκανος να κολυμπήσει οκτώ μίλια» (Esther Pohl Lovejoy, «Certain Samaritans», Ν. Υόρκη 1927, σ. 196).

Κατά περίεργο τρόπο η αστική καταγραφή της ιστορίας εκείνη την περίοδο είναι σκεπασμένη με σκοτάδι και σιωπή.

Ο **Γιάννης Ρίτσος** το επιβεβαιώνει το 1957 στην ποιητική του συλλογή **Πέτρινος χρόνος - Τα Μακρονησιώτικα**:

«... Κι η Παναγιά του Πόντου φλωροκαπνισμένη απ' το σούρουπο να σεργιανάει ξυπόλυτη στην αμμουδιά...».

Και την γνώση είχε για όσα έγιναν εκεί αλλά και σαν Μακρονησιώτης προφανώς είδε τα κόκαλα των θαμμένων πρόχειρα προσφύγων που τά 'βγαζαν στην επιφάνεια τα στοιχεία της φύσης έτσι για να μην ξεχαστεί το βάσανο της προσφυγιάς εκείνης της διετίας του 1920.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν

Η κοινωνία της εποχής στον Ελλαδικό χώρο είχε ήδη διαμορφώσει τις απόψεις της τόσο για τους Πόντιους όσο και για τους υπόλοιπους ομοεθνείς απ' την άλλη μεριά του Αιγαίου.

Από το 1914 ακόμα το ΕΚΑ (Εργατικό Κέντρο Αθηνών) απειλούσε με απεργίες και ζητούσε να απαγορευθεί η πρόσληψη προσφύγων εργατών **(1)**.

Ταυτόχρονα οι πρωτοφασιστικές ομάδες των «Επίστρατων» **(2)** (σ.σ. σας θυμίζει μήπως τα σημερινά;) του Γούναρη και του Μεταξά (ναι του γνωστού δικτάτορα) οργάνωσαν πογκρόμ κατά των προσφύγων δήθεν ότι ήταν βενιζελικοί **(3)**.

Ο εκφραστής του ακραίου εθνικισμού Ιωνας Δραγούμης επιβεβαίωσε το 1919 την φιλομοναρχική προπαγάνδα χαρακτηρίζοντας τόσο τους Μικρασιάτες όσο και τους

Κρητικούς σαν «όργανα υποταγής της Ελλάδας στον

(σ.σ. Ξενέρωμα για τους σημερινούς υπερπατριώτες που τον έχουν σαν σημείο αναφοράς τους)

Είναι λοιπόν σαφές τι περίμενε τους πρόσφυγες Πόντιους και Μικρασιάτες από το αστικό κράτος της εποχής αλλά και από πολλούς ντόπιους.

Για τους μεν πρόσφυγες Πόντιους η εγκατάσταση στην Ελλάδα θα γίνει σε τρία κύματα: το πρώτο κατά την πρώτη φάση της γενοκτονίας στον Πόντο (1916-1918), το δεύτερο μετά την αποχώρηση του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος από τη Νότια Ρωσία τον Ιούνιο του 1919 και το τρίτο μετά την εκκένωση του Καρς και Αρνταχάν και τη δημιουργία ενός σημαντικού ελληνικού προσφυγικού ζητήματος στη Νότια Ρωσία.

Χιλιάδες απ' αυτούς θα έρθουν στην Ελλάδα την περίοδο 1919-1920.

Το τι πέρασαν και πόσο τους στήριξε το ελληνικό αστικό κράτος αλλά και μεγάλος αριθμός ντόπιων (σ.σ. κακή ώρα όπως και σήμερα με τους πρόσφυγες) φαίνεται από τις ανταποκρίσεις της εποχής:

«Οι δυστυχείς Καυκάσιοι (!) λιμοκτονούν και πάλιν, παρά τας διαφόρους διαβεβαιώσεις, ότι ελήφθη πάσα φροντίς να μη μένωσι νηστικοί, ότι θα γίνουν πρατήρια, ότι τέλος δεν θ' αποθάνουν από την πείναν και το κρύο... Μετά φρίκης μανθάνομεν ότι αποθνήσκουν 44 καθ' εκάστην.... Εμάθομεν ακόμη ότι τα δήθεν Νοσοκομεία των προσφύγων είναι σε αθλία κατάστασιν, υπάρχουν μόνον δύο ιατροί, οι οποίοι μόλις προφταίνουν να πιστοποιούν τους θανάτους. Δεν θέλομεν να είπωμεν περισσότερα, νομίζομεν όμως ότι αν τους παραδίδομεν εις τον Μουσταφά Κεμάλ, θα τους μεταχειρίζετο ίσως καλύτερον...» **(5)**

Οι Πόντιοι βέβαια πριν γνωρίσουν την «απαράμιλλη ελληνική φιλοξενία» στην ενδοχώρα είχαν ήδη πάρει μια πρώτη θεόπικρη γεύση στα περιβόητα λοιμοκαθαρτήρια: στην Μακρόνησο, στην Καραμπουρνού στην Θεσσαλονίκη και στον Πειραιά στο νησάκι του Αη Γιώργη γνωστό σαν «νησί των κολασμένων» και μετέπειτα «νησί των τρελλών».(6)

Ας δούμε τι λένε οι ίδιοι οι πρόσφυγες για την Μακρόνησο:

Ιγνάτιος Ορφανίδης από το χωριό Αϊ-Γιαννέτ' (Αϊ-Έννες) Άρδασας Αργυρούπολης:

Εμείς οι Αϊ-Γιαννέτ' φύγαμε και πήγαμε στο Νοβοροσίσκ. [...] Μείναμε τρία χρόνια στο Νοβοροσίσκ και στις 24 Ιουλίου του 1922 με το ατμόπλοιο «Κίος» ήρθαμε στην Ελλάδα. Οχτώ μέρες ταξίδι κάναμε. Στην 1η Αυγούστου μας κατέβασαν στη Μακρόνησο.

Στη Μακρόνησο άρχισαν νέα βάσανα και θάνατοι. Μας έκαναν καραντίνα. Εμείς ιδρύσαμε τη Μακρόνησο. Εμείς χτίσαμε τα παραπήγματα, στέρνα για νερό, ό,τι χρειαζόταν. Έρημο νησί ήταν η Μακρόνησος. Ακατοίκητο. Όλο βράχια. Απ' τους οχτώ χιλιάδες που έφερε το «Κίος» μείναμε στο τέλος δύο χιλιάδες. Οι άλλοι έξι χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν. Έπεσε αρρώστια και μας θέρισε. Ήταν η κυβέρνηση Γούναρη. Επειδή ήρθαμε απ' τη Σοβιετική Ρωσία, μας πέρασαν για μπολσεβίκους και ήθελαν να μας εξοντώσουν.

Την αρρώστια, στη Μακρόνησο την αποχτήσαμε. Ζούσαμε μες στη βρώμα, στην πείνα και τη δίψα.

Νερό δεν υπήρχε στάλα στο νησί. Μια μασούνα μάς έφερνε απ' το Λαύριο νερό και εκείνο γλυφό και λιγοστό. Μας τάζαν βρώμικα μακαρόνια, ελιές σκουληκιασμένες, χαλασμένες ρέγγες κι έπεσε τύφος. Και νερό πουθενά. Κάποτε

έκανε τρεις μέρες η μαούνα να φέρει νερό. Λιποθυμούσε ο κόσμος από τη δίψα. Μας τάιζαν και αλμυρές ρέγγες, χαλασμένες και... καταλαβαίνεις. Οι εργολάβοι που μας τροφοδοτούσαν μας έφερναν αυτές τις χαλασμένες τροφές και έπιασε τον κόσμο τύφος. Η διοίκηση της καραντίνας τα έβλεπε αυτά αλλά δεν μιλούσε, ούτε συνελάμβανε τους εγκληματίες εργολάβους τροφοδότες. Εκείνοι πλούτιζαν εις βάρος χιλιάδων ανθρώπων. Πάτησαν πάνω στα πτώματά τους.

Μια ομάδα νέων, μαζί και γω, δημιουργήσαμε μια επιτροπή. Πήγαμε στον Ελευθεριάδη, τον διευθυντή του λοιμοκαθαρτηρίου, και παρουσιάστηκε μπροστά του. Ζητήσαμε να βγούμε ανεξάρτητοι. Ανεξάρτητος είναι όποιος βγει από το λοιμοκαθαρτήριο με δικά του έξοδα και η κυβέρνηση δεν θα έχει καμία υποχρέωση απέναντί του. Ο πρόσφυγας πάλι δεν θα είχε κανένα δικαίωμα. Πολλοί, για να σωθούν, ζητούσαν να βγουν ανεξάρτητοι, αλλά η διοίκηση και πάλι δεν άφηνε. Ήθελαν σου λέω να μας εξοντώσουν. Αλλά εμείς, η νεολαία του Πόντου και του Καυκάσου, πήραμε πέτρες και ξύλα και φοβερίζαμε ότι θα κάψουμε το λοιμοκαθαρτήριο. «Ή θα τα κάψουμε όλα ή θα μας δώσετε χαρτιά να πάμε έξω», του είπαμε. Έτσι αναγκάστηκε να μας δώσει άδεια εξόδου.

Ήμασταν πενήντα νομάτοι νέοι. Νοικιάσαμε ένα ιστιοφόρο. Ξέχασα να σου πω ότι κάπου-κάπου έρχονταν έμποροι με ιστιοφόρα και πουλούσαν λαθραία σε μας ψωμί. Σπείρα σωστή ήταν.

Ένα ψωμί το πουλούσαν μια λίρα χρυσή, ένα δαχτυλίδι χρυσό, ένα ρολόι. Ναυλώσαμε λοιπόν ένα ιστιοφόρο για να πάμε απέναντι στο Λαύριο. Αλλά απ' τους πενήντα που μπήκαμε μέσα, μόνο ένας είχε να πληρώσει τα ναύλα του, ο Γ. Βασιλειάδης. Όταν φτάσαμε στο Λαύριο, ο Βασιλειάδης πλήρωσε για άλλους δύο. Όταν όμως ήρθε η σειρά να πληρώσουμε και οι άλλοι, του είπαμε του καπετάνιου ότι δεν έχουμε. Ζητήσαμε και υπογράψαμε ένα χαρτί ότι θα δουλέψουμε και θα του το φέρουμε.

«Καλά. Αν τα φέρετε, τα φέρατε». Δεν πίστευε ότι θα του τα φέρουμε. Εμείς όμως δουλέψαμε, βγάλαμε χρήματα και του τα φέραμε. Πήγαμε στον Πειραιά και από κει σκορπίσαμε. Εγώ πήγα στη Δραπετσώνα. Οι άλλοι Αϊ-Γιαννέτες, όσοι γλίτωσαν, βγήκαν αργότερα και σκόρπισαν κι αυτοί. Άλλος στον Πειραιά, άλλος στον Περισσό κι άλλος στη Μακεδονία. Στη Θεσσαλονίκη βρίσκονται δυο-τρεις.

Καραντίνα και κρεματόρια

Αλλά και μετά την αποβίβασή τους στο ελληνικό έδαφος, **νέες δοκιμασίες απομόνωσης και θανατικού** περίμεναν τις καραβιές των ξεριζωμένων. Επίσημη αιτιολογία, η ανάγκη προστασίας της δημόσιας υγείας από τις αρρώστιες που ενδεχομένως μετέφεραν. Δεν πρόκειται βέβαια για ελληνική ευρεσιτεχνία, αλλά για προληπτικό μέτρο με διεθνή εφαρμογή, που εκείνη την εποχή ρυθμιζόταν από τη σχετική **Σύμβαση του Παρισιού (17.1.1912)**. Οι συνθήκες όμως της έμπρακτης υλοποίησής του, στην Ελλάδα του 1922-23, οδήγησαν σε **πραγματικές εκατόμβες**.

Ευρυδίκη Γαλανού, από την Ιμερα της Τραπεζούντας:

«Ηρθαμε στη Θεσσαλονίκη, στο Καραμπουρνού. Ενα μήνα μείναμε στην καραντίνα. Υποφέραμε από αρρώστιες. Κάθε μέρα κάποιον έθαβαν. Μια μάνα έθαψε έξι παιδιά της».

Ο συντοπίτης της Χαράλαμπος Τσαχουρίδης, που έζησε τρεις μήνες στον ίδιο χώρο, συμπληρώνει ότι

«πολλοί πέθαιναν από τύφο, λόγω του υπάρχοντος συνωστισμού. Εις όλο το διάστημα της λειτουργίας της καραντίνας απέθανον περί τις είκοσι χιλιάδες πρόσφυγες. Την ημέρα πέθαιναν ογδόντα έως εκατό».

Τα ίδια και στο λοιμοκαθαρτήριο του Αϊ-Γιώργη, στο Κερατσίνι: «Μας κουρέψανε όλους, άντρες, γυναίκες και παιδιά και περάσανε τα ρούχα μας από τον κλίβανο. Κι άλλοι πεθάνανε εκεί».

Διαφωτιστικότερη αποδεικνύεται η διήγηση του Ιωάννη Παναγιωτίδη από το Γαριπάντων της Αργυρούπολης, που μας λέει για την συμπεριφορά των ντόπιων

απέναντι σε ζωντανούς αλλά και την εξευτελιστική χρήση των νεκρών για καύσιμη ύλη:

«Στον Άγιο Γεώργιο, που υπηρέτησα ως υπάλληλος, πολλοί κλέφτες από τον Πειραιά έρχονταν με καΐκια στην καραντίνα και έκλεβαν ρουχισμό και άλλα πράγματα. Άνοιγαν στα απολυμαντήρια τα δέματα κι έκλεβαν μηχανές, χαλιά και άλλα. Ερχόταν ένα βαπόρι φορτωμένο με πρόσφυγες και πράγματα. Κατέβαζαν τους ανθρώπους και τους οδηγούσαν αμέσως στα

απολυμαντήρια: κόψιμο τα μαλλιά αντρών και γυναικών και στα λουτρά. Τα πράγματα έμεναν. Τα κατέβαζαν και τα στοίβαζαν κάτω από μια στέγη του απολυμαντηρίου και τα απολύμαιναν.

Το πλοίο "Θέμις" που έφερε τέσσερις χιλιάδες Ποντίους απ' τον Καύκασο, όλοι πέθαναν. Από αρρώστιες πέθαναν. Και εξόν που πέθαναν, ο Άγιος Γεώργιος είχε γεμίσει και δε μπορούσαν να τους κατεβάσουν. Τους είχαν μέσα στο πλοίο. Όσοι πέθαιναν δεν τους κατέβαζαν. Τους έκαιγαν στο φούρνο για κάρβουνο. Όσοι απόμειναν τους κατέβασαν. Τρεις μήνες στάθηκε το "Θέμις" και δεν τους κατέβασαν. Ο Αϊ-Γιώργης ήταν γεμάτος, η Μακρόνησος γεμάτη» .

Ένα αποκαλυπτικό δημοσίευμα των ημερών επιβεβαιώνει την έκταση του θανατικού:

«Οι μέχρι σήμερα μεταναστεύσαντες πρόσφυγες» μέσω Ρωσίας, διαβάζουμε, «ανέρχονται εις 14 χιλιάδας περίπου. Εκ τούτων οι επί του ατμοπλοίου "Κίος" αφιχθέντες απεστάλησαν εις την Μακρόνησον, ένθα εγένοντο αι απαιτούμεναι εγκαταστάσεις. Οι δε εκ των πρώτων αφίξεων 8.600 κρατούνται εν τω λοιμοκαθαρτηρίω του Αγ. Γεωργίου και επί ατμοπλοίων. Επειδή δεν ελήφθησαν εγκαίρως τα απαιτούμενα υγειονομικά μέτρα της αραιώσεως, της απομονώσεως, της επιβαλλομένης καθαριότητος και διαίτης, επί των 8.600 προσφύγων ήδη

έχουσιν αποθάνει περί τους χιλίους διακοσίους εντός πενήντα μόνον ημερών»
(«Εμπρός», 21.7.1922, σ. 2).

Η προσπάθεια διαφυγής από αυτήν την κόλαση εξελισσόταν συνήθως σε φαύλο κύκλο, όπως εξηγεί ο Αλκιβιάδης Αφεντουλίδης από το Παρασκευάρι της Αργυρούπολης:

«Φέρνουν [στη Μακρόνησο] ένα ρωσικό πλοίο, το "Βίτιμ". Μας φορτώνουν σ' αυτό, χωρίς νερό, χωρίς ψωμί, και μας φέρνουν στην Αλεξανδρούπολη. Στην Αλεξανδρούπολη ήρθε ένας γιατρός και δεν άφησε να αποβιβαστούμε. Είπε να ρίξουμε άγκυρα στα βαθιά. Τέσσερις μέρες μείναμε εκεί. Φωνάζαμε. Ηρθαμε στην ανάγκη να κάψουμε τα σανίδια απ' τ' αμπάρι για να βράσουμε στα σαμοβάρια μας τσάι, να βράσουμε στις χύτρες φασόλια. Οσοι πέθαιναν τους καίγαμε κάτω στα καζάνια για να μη δίνουμε ντόρο και μας κάνουν καραντίνα. Την Πέμπτη μέρα γύρισε πίσω στον Πειραιά το καράβι. Άλλοι διακόσιοι πενήντα άνθρωποι πέθαναν. Τους μισούς τους κάψαμε και τους άλλους τους ρίξαμε στη θάλασσα! [...] Μωρά δεν έμειναν. Πέθαναν σχεδόν όλα. Με καΐκι μάς έφεραν φαγητό απ' τη Σαλαμίνα. Ορμούσαμε πάνω στο φαγητό σαν άγριοι».

Υπάρχουν εκατοντάδες περιγραφές για την «αδελφική» υποδοχή των ντόπιων και του κράτους στις χιλιάδες των κατατρεγμένων «παλιοαούτηδων». Ίδια και χειρότερα υποδέχτηκαν τους «τουρκόσπορους» και τις «σφυρνιές» με τους «σκατοογλούς» αμέσως μετά. Ίσως λοιπόν ένα κομμάτι του λαού μας συνήθισε και διαιώνισε το τέρας του ρατσισμού της απανθρωπιάς της εκμετάλλευσης προσπαθώντας να το σκεπάσει κάτω από τον μανδύα του ψευτοπατριωτισμού. Ίσως... Όμως ακόμα υπάρχουν φωνές κι ανοιχτές καρδιές για τους κατατρεγμένους όλου του κόσμου.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(1) Σε Ψήφισμα της 21 Αυγούστου 1914 του Εργατικού Κέντρου Αθηνών, στο οποίο ανήκαν περισσότερα από είκοσι εργατικά σωματεία, στο άρθρο 7 απευθύνεται σε όλα τα εργατικά σωματεία της Ελλάδος στα οποία και ανακοινώνει "να μην επιτρέπεται εις τους πρόσφυγας

να εργάζονται εις τας εργασίας εντοπίων εργατών...» (Οι διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου / Εκδίδεται υπό των Επιτροπών των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών προσφύγων, Αθήνα, Τύποις «Πανελληνίου κράτους», 1915)

(2) Ο Γεώργιος Βεντήρης γράφει: από της 19 μέχρι 23 Νοεμβρίου, ωδηγούνται πλησίον του φθισιατρείου «Σωτηρία» Μικρασιάται κυρίως πρόσφυγες και εθανατώνοντο ως κατάσκοποι των Αγγλογάλλων» (Γ. Βεντήρης, στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 9 Μαρτίου 1931. Αργότερα η σειρά αυτή των άρθρων εκδόθηκε σε βιβλίο με τίτλο: «Η Ελλάς του 1910-1920 – Ιστορική μελέτη», εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1970).

(3) Γιώργος Μαυρογορδάτος, Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996. Υπήρξε αληθινό πογκρόμ με προγραφή σπιτιών και καταστημάτων με σημάδεμα με κόκκινη μπογιά. Οι «τίμιοι» βασιλικοί ανέλαβαν να μολύνουν με το αίμα των «προδοτών» βενιζελικών τα όπλα τους. Το σύνθημα των παρακρατικών ήταν: «Ο βασιλιάς μας θα ζώσει το σπαθί, θα σφάξει Αγγλογάλλους και βενιζελικούς μαζί»

(4) Ίων Δραγούμης, «Ο Βενιζέλος και ο ιμπεριαλισμός», στο Αριστερά και Ανατολικό Ζήτημα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1998, σελ. 156, 157.

(5) «Εφημερίς των Βαλκανίων», 15-12-1920, από «Η ιστορία των Ελλήνων», Δομή, τομ. 12, σελ. 246.

(6) Μια εν πολλοίς αγνοημένη πτυχή της σύγχρονης ιστορίας των προσφύγων, που ξεριζωμένοι, μέσα από φωτιά και αίμα ήρθαν στην Ελλάδα, ήταν το αναγκαστικό πέρασμά τους από «σταθμούς καραντίνας» που εγκαθιδρύθηκαν στη μεγάλη πατρίδα, προς «απολύμανσίν των και εξυγίανσιν», όπως έγραφε η εφημερίδα Εμπρός στο φύλλο τής 10ης Ιουνίου 1922.

Επίσης πολλά στοιχεία αντλήθηκαν από τους **Τάσο Κωστόπουλο, Αντα Ψαρρά, Δημήτρη Ψαρρά** στο άρθρο **«Μια Αμυγδαλέζα για τους Ποντίους»**